

УДК 2:13

**ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ
СВІДОМОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**
**TRANSFORMATION OF RELIGIOUS
CONSCIOUSNESS IN MODERN UKRAINE**

Шаврина І. В.,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри релігієзнавства, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Київ, Україна), e-mail: Shavrina_irina@ukr.net

Schavrina I. V.,

Candidate of Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor, Department of Religious
Studies, Taras Shevchenko Kyiv National University
(Kyiv, Ukraine), e-mail: Shavrina_irina@ukr.net

Стаття присвячена розробці методологічного підходу до релігійної свідомості як фактору саморозвитку, як фактору історичних змін та фактору становлення і розвитку соціуму. Аналізуються зміни у ставленні до православ'я в українському суспільстві в сучасності. Кризи в економіці, політиці й культурному житті активізують потреби та інтереси людей у православ'ї як факторі їх духовного зростання, факторі їх національної ідентифікації. Окрім того, аналізуються й процеси поширення нетрадиційних релігійних культів, явища квазірелігійного плану, перш за все, містичної й езотеричної спрямованості. Розглядаються три форми релігійної свідомості в сучасному українському соціумі. По-перше, йдеться про «знижену» релігійну свідомість, коли людина тільки формально ідентифікує себе з певною релігією, але при цьому не вважає за необхідне послідовно визначати свою повсякденність, власну діяльність та поведінку у взаємопов'язаності з конкретними релігійними нормами. По-друге, йдеться про таку свідомість, що формується різними організаціями квазірелігійного спектру, тобто психокульти, комерційні культури, бізнес-культури та ін., коли використовуються різні психологічні техніки та прийоми, які спрямовані на створення штучних психоемоційних станів, які раніше були приналежними тільки до релігійної сфери. По-третє, штучно формується свідомість споживача, який вірує, який сповідує «бренд-релігію».

Ключові слова: релігія, релігійна свідомість, методологія, церква, держава, релігійні організації, духовність, традиції, ідеологія, суспільство.

The article is devoted to the development of a methodological approach to religious consciousness as a factor of self-development, as a factor of historical changes and the factor of the formation and development of society. The changes in the attitude towards Orthodoxy in Ukrainian society in modern times are analyzed. Crises in economics, politics and cultural life intensify the needs and interests of people in Orthodoxy as a factor of their spiritual growth, and the factor of their national identification. In addition, the processes of dissemination of non-traditional religious cults, the phenomenon of a quasi-religious plan, above all, mystical and esoteric orientation are analyzed. Three forms of religious consciousness are considered in modern Ukrainian society. Firstly, it refers to a «lowered» religious consciousness, when a person only formally identifies himself with a certain religion, but does not consider it necessary to consistently define his everyday life, his own activities and behavior in a relationship with specific religious norms. Secondly, we are talking about such a consciousness that is formed by various organizations of the quasi-religious spectrum, that is, psycho-cults, commercial cults, business cults, etc., when different psychological techniques and receptions are used to create artificial psycho-emotional states that were previously only applicable to the religious sphere. Third, the consciousness of the consumer who believes in the «brand-religion» is artificially formed.

Keywords: religion, religious consciousness, methodology, church, state, religious organizations, spirituality, traditions, ideology, society.

Актуальність теми. Все більш помітно у сучасній Україні релігійне як таке проглядається в тканині соціального буття. Питання релігійного пошуку, релігійної ідентифікації, релігійної віри, діяльності релігійних організацій піддаються рефлексії у межах різноманітних форм суспільної свідомості – не тільки безпосередньо у межах

свідомості релігійної. У науковій сфері можна побачити зростання уваги багатьох дослідників до актуальних проблем філософії релігії, історії церкви, психології релігії, соціології релігії та ін. У межах трансформаційних процесів сучасного українського соціуму важливо прояснити стан релігійної свідомості й перспективи релігійності в Україні з урахуванням тенденцій суспільного буття в цілому. Сучасне українське релігієзнавство, безперечно, є одним із тих дискурсів у вітчизняному гуманітарному знанні, який найбільш динамічно та екстенсивно нарощує обсяги інформації й знаходиться у принципово іншій ситуації, якщо порівняти з будь-якими закордонними напрямками «релігійних студій» («Religious Studies»). Останні десятиліття – це активний парадигмальний плюралізм, тенденції щодо проведення інноваційних, міждисциплінарних досліджень та ін., що, тим не менш, не відмінюють того, що в процесі аналізу тих чи інших фактів релігійного буття провідними залишаються і методологічні принципи, і категоріальний апарат, які були сформульовані в кінці ХХ ст. Саме з таким парадигмальним континуумом виявляється пов'язаним розуміння природи і структури релігійної свідомості. Релігійна свідомість (і події в Україні восени 2018 р. є підтвердженням цих процесів) є свого роду провідником впливів суспільного буття на релігійну систему в цілому. Йдеться про впливи суспільного буття на релігійну свідомість, а через неї і завдяки ній, на всі інші компоненти релігійного комплексу.

Ступінь розробленості проблеми. У сучасному релігієзнавстві, як у вітчизняному, так і зарубіжному, досліджуються різні аспекти релігійної свідомості – теоретичні й практичні. Йдеться про праці українських дослідників – В. Єленського, А. Колодного, І. Кондратьєвої, Л. Конотоп, О. Предко, А. Річинського, Л. Филипович та ін.; зарубіжних – С. Аверінцева, А. Боннара, О. Веселовського, Г. Гачева, Я. Голосовкера, К. Леві-Строса, О. Лосева, Ю. Лотмана, Є. Мелетинського, М. Писманіка, В. Топорова, Є. Торчинова, Д. Угриновича, І. Яблокова та ін. На жаль, й дотепер не існує нових досліджень у сфері формування ідентичності православної віруючої людини в соціокультурному контексті сучасного українського суспільства і в аспекті проблеми «воцерковленості». Слід зазначити, що виявляється певна недостатність релігієзнавчих розвідок, що присвячені цій проблематиці; має місце превалювання соціально-філософського аналізу, поза межами якого, в зв'язку з методологічними і концептуальними розходженнями, залишаються важливі питання, які пов'язані зі сферами філософії релігії, релігійної антропології та ін. У сьогоднішні висхідними принципами дослідження релігійної свідомості є діалектичні принципи об'єктивності та всебічного аналізу. Великого значення для дослідження трансформацій релігійної свідомості українського народу має принцип історизму, згідно з яким кожне явище, яке розглядається, слід усвідомлювати як таке, що репрезентує певний етап,

явище, яке має не тільки власні характеристики, але й дозволяє робити висновки щодо процесів, які відбуваються в соціумі. Крім того, в зв'язку з розглядом трансформації релігійної свідомості в Україні в контексті соціокультурних змін у нашому суспільстві, важливими методологічними орієнтирами стають компаративний і аксіологічний підходи. Окрім того, в зв'язку з тим, що українська релігійна сфера сьогодні є надзвичайно мінливою, насиченою історичними подіями і рішеннями, поліфонічною і являє собою значну концентрацію питань, дослідження релігійної сфери передбачає й звертання до мінливих емпіричних матеріалів сучасності, в тому числі й матеріалів Інтернету. На нашу думку, інструментом екзистенціального аналізу репрезентації індивідуальної релігійності може бути матеріал Інтернету, який пов'язаний з концепцією видатного австрійського психіатра і психотерапевта В. Франкла [8], з його методом «дешифрування почуттів», завдяки чому постає можливим сформулювати судження про ставлення особистості до самої себе і до навколишнього світу, коли окремі результати такої комунікації й розглядаються як можливий засіб привнесення людиною себе самої до зовнішнього світу.

Метою статті є аналіз змін у релігійній свідомості українського народу, які пов'язані, як з православ'ям, так і з поширенням нетрадиційних релігійних культів.

Процеси, що відбуваються у взаємозв'язку з глобалізаційними тенденціями і характеризують стан релігійної свідомості в різних країнах світу, оцінюються вченими по-різному, існують і позитивні оцінки щодо змін в релігійній свідомості, існують й негативні. Так, у російському релігієзнавстві релігійна свідомість постає як надбудова у відношенні до суспільного буття, релігія виявляється найбільш віддаленою від економіки соціуму і залежить від традицій минулого, від активності конфесій, культурних й ідеологічних факторів (М. Писманік). На нашу думку, важко погодитися з тим, що релігія віддалена від економічного життя соціуму, навпаки, ми вважаємо, що релігія «вписана» в економічні відносини, від них залежить і кількість віруючих, і сам характер віри, і ставлення до інших людей і т.п. Людина живе і проживає своє життя в соціумі, вона не може бути відстороненою від економічних реалій і, вочевидь, відповідно з цим, вона й формує своє ставлення до всього іншого – до культури, релігії, мистецтва. Тобто, фундаментальна характеристика передвизначеності функціонування різноманітних форм суспільної свідомості економічними та об'єктивно-історичними процесами базисної природи містить у собі імпліцитну вказівку, що мінливість і тенденції до динаміки є такими характеристиками, які притаманні всім формам суспільної свідомості. Суспільна свідомість містить усі смисли та змісти перемін, що відбуваються і, в такий спосіб, змінюється й сама. У сьогоденні України, в зв'язку з масштабною інформатизацією суспільства, принципово зміною політичних, ідеологічних, культурних установок, постійно

оновлюючимся соціокультурним контекстом сучасності, можна говорити, що здатність релігійної свідомості до реактивної трансформації перестає бути тільки потенційною. Ці процеси безпосередньо стосуються і самої православної церкви.

Об'єктивація та опредметнення релігійної свідомості, на нашу думку, були і залишаються принципово суттєвим контекстом її аналізу, для якого в українському релігієзнавстві достатньо розроблений інструментарій теоретичного і практичного дослідження. Наприклад, йдеться про категорію «релігійність», різноманітні аспекти релігійної самоідентифікації та діяльності релігійних організацій, що дозволяють вважати таку об'єктивацію дійсною, такою, яку можна вираховувати. Слід погодитися з думкою сучасного українського філософа М. В. Попова, який в праці «Філософія релігії» зазначає: «Людина стає homo religious тоді, коли звертається до питання про ті запити (запитання), які стосуються сутності, походження та майбутнього людини, оскільки звертається до систематичного богослов'я. У цій ситуації перед людиною постає незбагненна священна таємниця, тобто Бог, що надає людині трансцендентальні характеристики» [5, с. 139].

Також завдяки поширенню Інтернет-сайтів із релігійною проблематикою опредметнення релігійної свідомості теж стає зрозумілим завдяки комунікаціям у сітьовому вимірі. І ще один аспект цієї проблеми. Якщо в минулому можна було говорити про зміни в межах релігійної свідомості, як про якісь окремі випадки, констатацію їх як вже закінчених, то у сьогоденні України реалізація трансформаційних процесів у релігійній свідомості нашого народу є величиною неопістиною, величиною, яка сама визначає трансформаційні процеси як незавершені. Отже, важливим є і висхідний методологічний підхід, і базове концептуальне положення в аспекті релігійної свідомості, які й розглядають її як таку, що постійно трансформується. Одними з найбільш багатьох варіантів критики сучасної релігійної свідомості, її стану є, по-перше, факти неминучого її перебування у контексті тих глобалізаційних процесів, що постійно змінюють свій характер, а по-друге, також проліферація соціокультурної дійсності споживацького соціуму у сферу релігійного.

Сучасне українське суспільство демонструє пост-атеїстичний простір, що має антиномічні характеристики. Так, з одного боку, існують очевидні запити на задоволення духовних інтересів та потреб, прагнення до релігійних цінностей, а з іншого боку, – перервана катехизаторська традиція і знищення релігійних ідеалів як законотвірний результат зусиль радянської атеїстичної пропаганди. Саме завдяки цим тенденціям у межах сучасного пост-атеїстичного простору й виникають феномени релігійно-подібного плану. Слід зазначити, що релігійно-подібні феномени репрезентують «пара-форму» (грець. – «навколо», «поза») релігійної свідомості. Іншими словами,

таку форму, яка водночас є і альтернативною, і девіантною у ставленні до власне релігійної свідомості.

Релігійна свідомість у сучасному українському суспільстві має три форми. По-перше, йдеться про «знижену» релігійну свідомість, коли людина тільки формально ідентифікує себе з певною релігією, але при цьому не вважає за необхідне послідовно визначати свою повсякденність, власну діяльність та поведінку у взаємопов'язаності з конкретними релігійними нормами. По-друге, йдеться про таку свідомість, що формується різними організаціями квазі-релігійного спектру, тобто психокульту, комерційні культу, бізнес-культу та ін., коли використовуються різні психологічні техніки та прийоми, які спрямовані на створення штучних психоемоційних станів, що раніше були належними тільки до релігійної сфери. По-третє, штучно формується свідомість споживача, який вірує, який сповідує «бренд-релігію». Людина знаходиться під неабияким впливом маркетингових технологій і переносить моделі поведінки суто релігійного характеру на зразки масової культури, здійснює їх фетишизацію або тотемізацію. Таким чином, можна говорити про сучасну релігійну свідомість і релігійно-подібну свідомість. Ідея нерозривного зв'язку людини і світового цілого (яка у багатьох випадках позначалася також як «сущє всеєдине», «світове ціле», «Абсолют») є однією з центральних, найбільш значущих ідей, що розроблялися в слов'янській традиції філософування. У цьому зв'язку необхідно погодитися з думкою українських дослідниць Л. Конотоп і З. Швед, що «цілісність людини, цілісність її життя найголовніше. Збереження цілісності – це і є шлях повернення до Бога, а це збереження постає можливим на ґрунті любові, яка визначає ставлення «Я» до самого себе, до інших людей – як відчуття єдності з близькими і далекими, як відчуття зв'язку внутрішнього, духовного (морального) з усім людством» [3, с. 63].

Ідентифікувати релігійно-подібну свідомість можна наступним чином.

По-перше, якщо для носія релігійної свідомості істинно моральнісним абсолютом є прагнення до порятунку власної душі, до вічного життя, до Божественної трансценденції, то релігійно-подібна свідомість абсолютизує іманентну екзистенцію, її благополуччя, успішність, відповідність соціальним нормам і стандартам.

По-друге, для представника релігійної свідомості всі предмети, що пов'язані з релігійною вірою, мають сакральну цінність у зв'язку зі своєю символічною семантикою, а для релігійно-подібної свідомості речі виступають сакралізацією чисто матеріального світу (брендів залежності), вони є необхідними компонентами «справжнього» життя. Процес секуляризації, який розпочався у ХХ ст., виявився просто виведенням на поверхню повсякденних прагматичних поглядів, що латентно містяться у свідомості та поведінці тисяч людей, які називають себе віруючими. Бог і потойбічне життя впливають, в дійсності, на життя дуже

вузького кола людей: подвижників, аскетів, пустельників, ченців. Пересічна людина неминуче занурена до життя з його гріховністю, плінністю і тому, за будовою внутрішнього світу, людина виступає у темпоральності, не абсолютності, мінливості, навіть, якщо в помислах, дійсно, тяжіє до Божественного. Життя як таке є самоцінним, на думку А. Швейцера [9], який проголошував необхідність «благочинності перед життям», а таке благочиння і означає глибинну повагу не тільки до людини, до будь-якої живої істоти, але й повагу до рослин, до тварин, до всього навколишнього середовища. На думку іншого дослідника – іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета [4], життя – це завжди космічний альтруїзм, воно може існувати та існує тільки як постійний рух від життєвого «Я» до «Іншого». Пересічна людина, в плані типовості свого способу життя, занурена до емпіричного світу, зосереджена на певних ситуаціях, подіях та обставинах. Але від давнини існували духовні вчення, духовні течії, адепти яких не тільки стверджували наявність іншого світу або його конечність, але проголошували первинність світу духовного стосовно повсякденного буття, при цьому постулювали необхідність такого способу життя, який весь був би спрямований до найкращого досягнення інобуття. Спочатку – це езотеричні вчення, які були відомі вже у стародавньому Єгипті й стародавній Греції (тайнства святилища Ізиди, Елевсинські містерії та ін.), пізніше – світові монотеїстичні релігії, які за головним своїм змістом, безперервно звертаються до потойбічного, до вищої духовності. Саме монотеїзм і езотерика давнини народжують уявлення про реальність, а не дійсність, про реальність зовсім іншого порядку, ніж дійсність, яка оточує людину, з її конечністю, смертністю, з постійними турботами, переживаннями та пристрастями.

По-третє, носій релігійної свідомості сприймає норми і приписи певної релігії як даність, тобто облігаторні, то свідомість релігійно-подібна вважає їх опційними.

По-четверте, носій релігійної свідомості вибудовує модель власної поведінки як перед-визначену доктриною, а релігійно-подібна свідомість обирає «індивідуальний набір» – із усіх існуючих правил і практик така людина засвоює тільки те, що їй імпонує. І останнє. Носій релігійної свідомості обирає віру свідомо, а у представників релігійно-подібної свідомості віра «приходить», як правило, у кризові періоди життя. Сучасна людина, особливо це стосується не тільки українського, але й, у цілому, пострадянського простору, шукає у вірі терапевтичний ефект, який повинен спрацювати не завтра або післязавтра, але «тут і тепер». Саме з цим пов'язано те, що релігійна сфера потребує різноманітних організацій квазі-релігійного плану, тому що саме їх послуги мають суто прикладний характер – відчуття єдності, відсутність ієрархії, що існує в церквах традиційних релігій. У сучасному суспільстві релігія постає стратегією побудови «власного життєвого проекту»,

ідентифікацією людини, але вже не так часто будь-яка релігійна доктрина обирається в якості універсальної системи пошуку відповідей на актуальні питання людського життя. Вочевидь, це пов'язано з тим, що у сьогоденні надто широким є вибір людини, людина виконує багато соціальних ролей, обсяг інформації є достатньо великим, а темп життя надзвичайно швидким. В такий спосіб виявляється, що «картина світу», що пропонується певною конфесією, доповнюється елементами інших релігійних систем. Окрім того, слід відмітити й недостатню релігійну практику сучасної людини.

Отже, стан сучасної релігійної свідомості українців можна охарактеризувати як стан проблемний і, у багатьох випадках, релігійно-подібний. Що стосується тенденцій останніх десятиліть, то тут прослідковується багато нового. Йдеться й про кількісне зростання (зростає кількість храмів, прихожан, священників, кількість семінарій та семінаристів, учнів недільних шкіл і т.п.). З іншого боку, кількість людей, по-справжньому «воцерковлених», є мінімальною. Про це свідчать й дані соціологічних опитувань, де українці ідентифікують себе з православ'ям, але водночас вірять й в реінкарнацію, й в містичні практики, й в анімізм та ін. [6]. Тобто, більшість населення нашої країни задовольняється поверховою релігійністю – декілька разів на рік ці люди відвідують храми, в деяких випадках сповідаються або причащаються.

Висновки. Релігійна свідомість сучасної України – це багатоскладний феномен, неоднозначний, який має складну структуру, очевидно, динамічний, далекий від статичного стану і, тим більше, стагнації. У порівнянні з минулими роками, після прийняття Незалежності, можна говорити, що відбувається релігійне відродження й чим далі відбувається цей процес, тим більше він буде набувати принципово нових, творчих рис. Вже минуле, ХХ століття показало, що сформувався пост-атеїстичний соціокультурний простір, який, з одного боку, характеризувався «релігійним поворотом», а з іншого – відбулася девальвація церкви як інституції й десакралізація релігійних принципів світоустрою, що були закономірними результатами радянської антирелігійної пропаганди, були серйозною перешкодою для оформлення адекватної моделі інтеграції нашого народу в релігійну практику і церковне життя. Слід також зазначити, що спроби освоєння релігійної проблематики в соціальних сітках сприяють «зниженню» релігійної свідомості, імітації окремих рис релігійності та обожненню предметів масової культури. Трансцендентальні смисли, фактично, не передаються реципієнту. Актуальність квазі-релігійних організацій, особливо езотеричної й містичної спрямованості, обумовлена уявленнями про те, що завдяки безпосереднім або опосередкованим інвестиціям у різні товари або практики, потенціал «вищих», «потойбічних» сил виростає для обслуговування матеріального світу, матеріальних потреб як таких.

Список використаних джерел

1. Єленський, В., 2002. 'Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні', К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 419 с.
2. Колодний, АМ., 2004. 'Громадянська релігія як корелят громадянського суспільства в Україні', К.: *Релігійна панорама*, №6, с.53–54.
3. Конотоп, ЛГ., Швед, ЗВ., 2006. 'Історія слов'янської релігійної філософії: головні особливості та динаміка руху ідей', *Навчальний посібник*, К.: Літера ЛТД, 320 с.
4. Ортега-і-Гассет, Х., 2016. 'Восстание масс', М.: АСТ, 256 с.
5. Попов, МВ., 2007. 'Філософія релігії: Навчальний посібник для вузів III – IV рівнів акредитації', К.: *Видавничий дім Асканія*, 314 с.
6. 'Релігія та цінності українців', 2009. Відп. за випуск О. Дишлевий, К.: *Київський міжнародний інститут соціології, Центр «Соціальні індикатори»*, 96 с.
7. Річинський, АВ., 2002. 'Проблеми української релігійної свідомості', Тернопіль: *Укрмедкнига*, 448 с.
8. Франкл, В., 1990. 'Человек в поисках смысла', Сборник: Пер. с англ. и нем., Общ. ред. Л. Я. Гозмана и Д. А. Леонтьева; вст. ст. Д. А. Леонтьева, М.: *Прогресс*, 368 с.
9. Швейцер, А., 1992. 'Благовение перед жизнью', Пер. с нем., Общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева. М.: *Прогресс*, с.241–490.

References

1. Jelens'kyj, V., 2002. 'Religija pislja komunizmu. Religijno-social'ni zminy v procesi transformacij central'no- i shidnojevropejs'kyh suspil'stv: fokus na Ukraїni (Religion after communism. Religious and social changes in the process of transformation of Central and Eastern European societies: focus on Ukraine)', K.: *NPU im. M. P. Dragomanova*, 419 s.
2. Kolodnyj, AM., 2004. 'Gromadjans'ka religija jak koreljat gromadjans'kogo suspil'stva v Ukraїni (Civic religion as a correlation of civil society in Ukraine)', K.: *Religijna panorama*, №6, s.53–54.
3. Konotop, LG., Shved, ZV., 2006. 'Istorija slov'jans'koi' religijnoi' filosofii': golovni osoblyvosti ta dynamika ruhu idej (History of Slavic Religious Philosophy: The main features and dynamics of the movement of ideas)', *Navchal'nyj posibnyk*, K.: *Litera LTD*, 320 s.
4. Ortega-i-Gasset, H., 2016. 'Vosstanie mass (Rise of the Masses)', M.: *AST*, 256 s.
5. Popov, MV., 2007. 'Filosofija religii': Navchal'nyj posibnyk dlja vuziv III – IV rivniv akredytacii (Philosophy of religion: A manual for universities of III – IV levels of accreditation)', K.: *Vydavnychyj dim Askanija*, 314 s.
6. 'Religija ta cinnosti ukrai'nciv (Religion and values of Ukrainians)', 2009. Vidp. za vypusk O. Dyshlevyj, K.: *Kyїvs'kyj mizhnarodnyj instytut sociologii, Centr «Social'ni indykatory»*, 96 s.
7. Richyns'kyj, AV., 2002. 'Problemy ukrai'ns'koi' religijnoi' svidomosti (Problems of Ukrainian religious identity)', Ternopil': *Ukrmedknyga*, 448 s.
8. Frankl, V., 1990. 'Chelovek v poiskah smysla (Man searching for meaning)', Sbornik: Per. s angl. i nem., Obshh. red. L. Ja. Gozmana i D. A. Leont'eva; vst. st. D. A. Leont'eva, M.: *Progress*, 368 s.
9. Shvejcer, A., 1992. 'Blagovenie pered zhizn'ju (Reverence for life)', Per. s nem., Obshh. red. A. A. Gusejnova i M. G. Selezneva. M.: *Progress*, s.241–490.

* * *